

Paphlagonia'dan Kybele Açık Hava Kutsal Su Kompleksi

Murat Karasalihoğlu

Arkeolog, Kastamonu Kent Tarihi Müzesi. paphlagonia@gmail.com

CYBELE OPEN AIR SACRED WATER COMPLEX FROM PAPHLAGONIA

Abstract

Water cult in Cybele belief is controversial. Debates particularly focus on shaft monuments in Phrygia Region. Apart from these discussions, the cascaded and recessed structure's (which is in the Cybele sacred area located Efes Panayırdağ) connection with water cult is also presented. An analog of Panayırdağ sacred area is located in Horma Canyon which was in Paphlagonia Region in ancient times and today's Kastamonu city Pınarbaşı district. There is a cascaded place that regulates water flow at the beginning of the Horma Canyon. The end of approximately 3 km's long canyon is Ilıca Waterfall and this waterfall flows into a pool that bounded by two recesses and has a flat platform goes nearly 1 meter deep. Herein, this place is considered as an open air sacred water complex of Cybele belief. This complex surrounded by archeological findings belonging to both Cybele and Zeus beliefs and some dated as early as 6 B.C.

Keywords: Cybele, Water Cult, Paphlagonia, Kastamonu, Pınarbaşı, Horma Canyon, Panayırdağ.

Öz

Kybele inanişında su kültünün yeri tartışılan bir konudur. Tartışma özellikle Phrygia Bölgesi'ndeki kuyulu anıtlar üzerinden yapılmaktadır. Bu anıtların yanı sıra Efes Panayırdağ'da yer alan Kybele kutsal alanındaki basamaklı ve nişli yapının su kültüyle olan ilişkisi ortaya konmuştur. Panayırdağ kutsal alanının bir benzeri de Antik Çağ'da Paphlagonia Bölgesi'nde kalan günümüz Kastamonu İli'nin Pınarbaşı İlçesi Horma Kanyonu'nda yer almaktadır. Kanyonun başında su akışını düzenleyen basamaklı bir alan vardır. Yaklaşık 3 km'lik kanyonun sonunda yer alan Ilıca Şelalesi'nin döküldüğü havuz ise iki nişin sınırlandığı ve yaklaşık olarak 1 m derinliğe inen düz bir platforma sahiptir. Bu noktada buranın Kybele inanişına ait açık hava kutsal su kompleksi olduğu düşünülmektedir. Bu kompleksin yakın çevresi de hem Kybele hem de Zeus inancına ait ve kimileri MÖ 6. yüzyıla kadar inen arkeolojik buluntulara sahiptir.

Anahtar Sözcükler: Kybele, Su Kültü, Paphlagonia, Kastamonu, Pınarbaşı, Horma Kanyonu, Panayırdağ.

Kybele kült alanlarının ve kaya anıtlarının suyla olan bağlantısı tartışmalı bir konudur. Bu konuda bazı araştırmacılar yaptıkları çalışmalarda Kybele kült alanı ve kaya anıtlarının suyla olan bağlantısına kuşkuyla yaklaşırken (Berndt-Ersöz 1998, 2006), bazı araştırmacılar özellikle kimi anıtların su kültüyle yakından ilişkili olduklarını savunmaktadır (Özkaya 1996; Vassileva 2001: 55). Bunların yanında Phryg dinsel geleneğinin Hitit kültüründen etki aldığı ve bu noktada da Phryg dininin su kültüyle yakından ilişkili olduğunu benimseyen araştırmacılar da vardır (Barnett 1953; Naumann 1983: 22; Roller 2004: 61).

Kybele inanç ve ritüellerindeki bileşimde Hitit dinsel geleneğinin varlığını kabul eden araştırmacılar, bu inanışta yer altı su kaynakları ve pınar başları gibi noktaları işaret etmektedir. Bu görüşü desteklemek adına da Eflatunpınar Anıtı ve Boğazköy'deki Tapınak I yakınlarındaki kaynak yanına yapılmış tapınağı örnek olarak göstermektedirler; Eflatunpınar Anıtı'nın yanı sıra Hitit Dönemi'nden Gavurkale, Sirkeli, Fraktin, İmamkulu, Karabel anıt ve kutsal alanları da örnek olarak sunulmaktadır (Darga 1992: 186-187; Özkaya 1996: 103; Nauman 1998: 451). Bunların yanında adak sunuları için açılmış çukur ve oyukların Hitit kutsal alanlarında bulunması da su kültü açısından öne sürülmektedir. Bu geleneğin Phryg dini içinde Gordion'da (Faharad Çeşme) ve Ankara'daki su kaynakları yakınında bulunmuş Kybele betimlemeleriyle sürdüğünü, ayrıca Hitit adak sunu çukurlarının da Phrygia Bölgesi'ndeki kuyulu anıtlarla devam ettiği belirtilmektedir (Naumann 1983: 22; Roller 2004: 61).

Kybele inancı ve bu inanış içinde yer alan kaya anıtlarının su kültüyle bağlantısı, bazı yeni çalışmalarda daha çok irdelenmektedir. V. Özkaya'nın 1996 tarihli çalışmasında, Kybele inanışında su kaynaklarının önemli bir yere sahip olduğunu vurgulamak adına, Midas Kenti "C Kaynağı" üzerinde dikkatlice durulmaktadır (Özkaya 1996). Kayaya oyulmuş ve iç kısmı alçak bir sırayla çevrelenmiş dikdörtgen bir alandan oluşan kaynağın, güneybatısında yarım daire biçiminde havzaya doğru inen 20 adet geniş basamaktan oluşan bir merdiveni de vardır. İlk beş basamağın yanında suyu pından havuza doğru nakleden düşey bir kanal bulunmaktadır. Ayrıca bu dikdörtgen alanın kuzeydoğu duvarına oyulmuş bir niş ile bölgede bulunmuş ve vücudunun üst kısmı kayıp olan Kybele heykeli, buranın işlevi hakkında bilgi vermektedir (Özkaya 1996: 99). Haspels burada bulunan Kybele heykelinden yola çıkarak tarihlendirmeyi MÖ 6. yüzyıl olarak yapmaktadır (Haspels 1971: 40).

Kybele inanışında su kültünün yerine dair irdelenen anıtlar içinde kuyulu anıtlar da gelmektedir. Phrygia Bölgesi'nde belirlenen kuyulu anıtların birer açık hava tapınağı olduğu kabul edilmektedir (Özkaya 1997: 98; Sivas 1999: 194, 197). Ancak bu anıtların işlevleri içinde özellikle kuyuların *Taurobolium* ve *Criobolium* (Özkaya 1997: 89-103; Berndt-Ersöz 1998: 94; Sivas 1999: 196) başta olmak üzere, mezar odası, kurban çukuru, yeraltı tanrılarına sesleniş yeri, arınma ritüelleri, kutsal nesne mekanı, kehanet, rahibin dağın kalbine direkt seslenişi gibi özellikler sıralanmıştır (Berndt-Ersöz 1998: 92-95).

Susanne Berndt-Ersöz, bu kuyulu anıtların ve bazı diğer fasadların, 2006 yılında yayımladığı çalışmasında su kültü üzerine olan bağlantısı üzerine daha yakından bakmaya çalışmıştır. Berndt-Ersöz, Barnett'in Phryg kaya anıtları ve nişlerinin su kaynaklarıyla olan yakınlığı ve Midas Kenti örneklerine karşın, her yerleşimin suya gereksinim duyduğu ve bölge anıtlarının su kaynaklarına bağlı olmadığını belirtse de (Berndt-Ersöz 2006: 4), bu açık hava tapınım geleneğinin su kenarı kutsal alanları ifade edebileceğinin üzerinde de durmaktadır (Berndt-Ersöz 2006: 148). Berndt-Ersöz Fındık'taki anıtın önünde yer alan su kanalına bakarak, anıtın suyla ilişkili olabileceğini ancak kanalın Phryg Dönemi'nde olup olmadığına emin olunmadığını, ayrıca Kumca Boğaz Kapı Kaya Anıtı civarında su kaynağı olmadığını, kuyulu anıt Mal Taş'ın da pınarlarla ilişkisinin açık olmadığını belirtmektedir. Ancak Haspels'in burada kazı yaparken suların yükseldiğini belirttiğini de eklemektedir (Haspels 1971: 85; Berndt-Ersöz 2006: 4-5).

Gordion'un 23 km kuzeyinde yer alan Dümrek kutsal alanının Sakarya Nehri kenarında yer almasına karşın, nehirden 100 m yüksekte olması ve nehri görmemesinin yanı sıra, Dürmek gibi Areyastis, Emre Gölü yakınındaki anıtlar ve Karahisar gibi

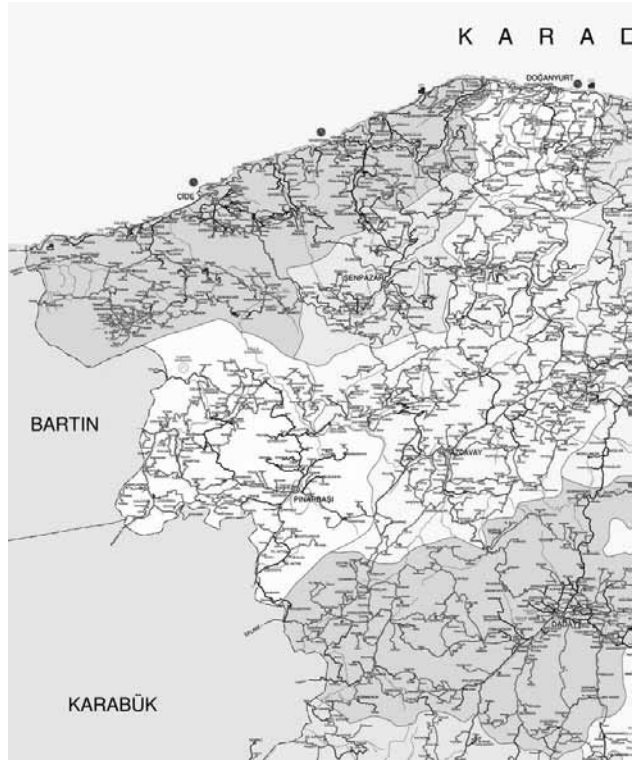
anıtları da ele alan Berndt-Ersöz, anıtların suyla açık bir bağlantısının olmadığını söylemektedir (Berndt-Ersöz 2006: 5-7).

Berndt-Ersöz anıtların suyla bağlantısı üzerine yaptığı genel değerlendirmesinde ise, Emre Gölü ve Dürmek anıtlarının suya yakın olmalarına karşın aralarında bulunan mesafe nedeniyle kült uygulamalarında etkin bir rol oynamayacağını düşünmektedir (Berndt-Ersöz 2006: 147). Roller'in iki adet Kybele heykelinin su kenarında bulunmasından dolayı bu inanışın su kültürüyle bağlantısına atıf yapmasına karşın (Roller 1999: 43), bu heykellerin *in situ* buluntu olmaması nedeniyle bu görüşe de sıcak bakmamaktadır. Öte yandan Bahşeyiş, Değirmen Yeri, Delikli Taş ve Mal Taş anıtlarının pınarların yakınında olması ve Fındık Anıtı'nın da dereye olan mesafesinden dolayı, su kaynakları ile kült uygulamaları arasında bir ilişkinin düşünülebileceğini belirtmektedir. Yalnızca birkaç fasadın özellikle de kuyulu anıtların suya yakın yerlerde olması nedeniyle, suyun kült etkinlikleri açısından rol oynamış olabileceğini düşünmektedir. Ancak anıtların çoğunun suyla ilişkili olmadığını belirtmektedir (Berndt-Ersöz 2006: 147-148).

Phryg Ana Tanrıçası Matar-Kybele, Antik Çağ Anadolu'sunda geniş bir alana yayılmıştır. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda Kybele'nin yayılım alanı içinde Paphlagonia Bölgesi'nin de yer aldığı görülmektedir (Naumann 1983: 84, lev. 25; Işık 1989: 21; Sivas 1999: 5; Roller 2004: 95; Dökü 2008: 38, 65, 68; Vassileva 2012: 243-252). Elbette mevcut bulgular, Kybele inanışının Paphlagonia'da, Phrygia ya da Batı Anadolu'daki kadar yoğun olmadığını da göstermektedir.

Kastamonu, Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'nde Güney Karadeniz'e kıyı veren bir ildir. Antik Çağ'da Paphlagonia olarak anılan ve doğuda Kızılırmak (Halys), batıda Bartın Su (Parthenos) Irmağı, güneyde ise Çankırı'yla (Gangra) sınırlandırılan bölgenin merkezinde yer almaktadır. Günümüzde Kastamonu, doğuda Sinop ve Çorum, güneyde Çankırı, batıda Karabük ve Bartın'la çevrelenmiştir; kuzeyinde ise Karadeniz'in oluşturduğu doğal bir sınırı bulunmaktadır. Bölgenin jeolojik yapısında Antik Çağ'dan günümüze kadar devam eden etkiyle dağlar büyük önem taşır. Güney de doğu-batı doğrultulu Ilgaz (Olgassys) Dağları, kuzeyde ise Küre Dağları bu dağların en önemlileridir. Bölgenin en önemli akarsuyu ise antik Amnias, günümüzdeki adıyla Gökırmak olup, oluşturduğu iç bölgelerden günümüz Gökırmak Vadisi'ni takip ederek batı-doğu doğrultulu bir yol çizerken, diğer önemli su sistemi olan Devrekâni Çayı da Daday İlçesi sınırlarından doğup, Küre Dağları'nı aşarak Karadeniz'e varır (Harita 1).

Çalışmamızın konusu olan Kybele Açık Hava Kutsal Su Kompleksi, Kastamonu il mer-

Harita 1: Kastamonu genel haritası.

Harita 2: Kastamonu ilçeleri ve Pınarbaşı.

kezinin 100 km kuzeybatısındaki Pınarbaşı İlçesi'nin yaklaşık 4 km kuzeydoğusunda yer alan Çalkaya Köyü'nün Horma (Yaman 1935: 51-53; Gökoğlu 1952: 47; Marek 1993: 66-68; Belke 1996: 216-217), günümüzdeki adıyla Gürbüzler Mahallesi'ndeki Horma Kanyonu'nun başlangıcında yer alır. Bölge arkeolojik anlamda pek tanınmayan ve sınırlı çalışmanın olduğu bir yerdir (Harita 2).

Bölgede, karstik jeolojik yapıdan kaynaklı olarak birçok mağara da bulunmaktadır. Bu mağara-

ların birçoğu yerleşim izleri taşımaktadır. Özellikle Pınarbaşı yöresinde Yamanlar Köyü'ndeki Ilgarini ve Toprakini Mağarası, Demirtaş Köyü Ören Kayası ile Azdavay Karakuşlu Köyü Medil Mağarası önemli arkeolojik verilere sahiptir (Gökoğlu 1952: 132-134; Akkemik vd. 2004: 9-17). Bölgedeki mağaraların arkeolojik potansiyeli hakkında yakın zamanda yapılan bir çalışma oldukça yararlı bilgiler sağlamaktadır. Pınarbaşı İlçesi'nin kuzey sınırını oluşturan ve aynı zamanda bölgenin Karadeniz kıyısına ulaşmasında önemli bir yere sahip, Cide bölgesinde yapılan yüzey araştırmasında, bölgede incelenen tüm mağaraların Kalkolitik Dönem'den MÖ 1. binyıla kadar yerleşim gördüğü ve kullanıldığı, bulunan seramik buluntularla ortaya konmuştur (Düring ve Glatz 2009: 15-16, 2010: 203-213, 2011: 188-201; Glatz vd. 2010: 14-15; Glatz vd. 2011: 279-288; Düring vd. 2012: 167-175; Şerifoğlu vd. 2012: 719-747; Şerifoğlu vd. 2013: 157-168). Söz konusu durumun Pınarbaşı ve çevre mağaralarda da geçerli olabileceği düşünülebilir.

Mağaralarda bu buluntuların yanı sıra kutsal alana çok yakın bir mevkide tesadüfen bulunan ve Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen bir kılıç, oldukça ilginç bir buluntu olarak bölgede yer alır (Ünal 1999: 207-226). Su Kutsal Alanı'nın 6,5, Pınarbaşı ilçe merkezinin ise 2,5 km güneydoğusundaki Güvercinlik Köyü¹ sınırlarında bulunan Mızrak/Gökdeli Mağarası'nda İngiliz mağara bilimcilerin (Harris 1993: 24-27) bulunduğu bir kılıç, MÖ 15. yüzyıla, yani Orta Hitit Dönemi'ne tarihlendirilmiştir (Ünal 1999: 217). Bölgede ayrıca Roma Dönemi'ne ait mezar stelleri ile epigrafik kayıtlar (Marek 1985: 273-278, 1993: 66-68) ve bu epigrafik kayıtlara bakarak bölgenin Roma Dönemi'nde Amastris Khorasına bağlı bulunduğu belirlenmiştir (Marek 1985: 277-278). Horma Mahallesi'nin yaklaşık 7 km güneydoğusunda yer alan ve yine Pınarbaşı'na bağlı Karafasil Köyü Bağla Mahallesi'nde bulunan bir yazıta göre Roma ve Erken Bizans Dönemi içine yerleştirilen Ziporea antik yerleşimi bulunmaktadır (Marek 1993: 182, kat. 100; Belke 1996: 284-285; BATlas 86 D2 Ziporea; Drakoulis 2012: 85, 88, tab. 5, 92, tab. 9). Alanın bulunduğu yerde birçok mimari kalıntı, seramik buluntusu ve yerleşimin lokalize edildiği Karım Tarla Kalesi (Alaçam Tepesi) mevkiine ulaşan antik yol ve kaldırım kalıntıları da bilinmektedir.

Pınarbaşı İlçesi, 2000 yılında toplam alanı 37,000 ha olarak belirlenmiş, Kastamonu-Bartın Küre Dağları milli parkı sınırları içinde yer alır. Bölge genel itibarıyla karstik bir yapıya sahiptir. Alanın barındırdığı birçok su sistem bu karstik yapıda, kanyon, şelale, dolin, mağara gibi birçok jeolojik oluşumu yaratmıştır. Bölgede Valla, Çatak, Horma, Aydos, Kara Cehennem gibi kanyonlar bulunmaktadır (<http://www.>

kdmp.gov.tr). Bu bağlamda kutsal alanın bulunduğu coğrafya, Kybele için kullanılan “Μήτηρ ὀρεία” yani “Dağların Anası” tanımında, oldukça yaban bir coğrafya ve yaşam içindeki tanrıçanın tanımlanan mekanı için uygun bir peyzaja sahiptir.

Kybele Açık Hava Kutsal Su Kompleksi’nin yer aldığı Horma Kanyonu, yaklaşık 3 km uzunluğuyla Pınarbaşı’nın kuzeyinde Çalkaya Köyü Horma Mahallesi’nden başlar ve Ilıca Köyü sınırlarında kalan Ilıca Şelalesi ve onun oluşturduğu havuzda son bulur. Kanyon, Pınarbaşı’ndan doğan Zarı Çayı’nın taşıdığı sularla oluşmuştur ve Zarı Çayı, Ilıca Köyü’nden sonra Devrekâni Irmağı’yla birleşerek bir başka kanyon olan Valla Kanyonu’na doğru güney-kuzey yönelimli olarak devam etmektedir. Bölge karstik kireçtaşından oluşmaktadır.

Horma Kanyonu’nun başlangıç noktası (basamaklı alan), enlem N41°38.063 boy-lam E33°038.565 koordinatlarındadır. Kanyon 6 ayrı şelaleyi içerir ve kısa bir mesafe olsa da kanyon geçişi profesyonel bir deneyim ve ekipmanı gerekli kılar. Kanyonun bitim noktasındaki Ilıca Şelalesi ise 10 m yükseklikten dökülür ve oluşturduğu havuz yaklaşık olarak 4-5 m derinliğe sahiptir (Harita 3).

Kutsal Alan’ın bulunduğu Pınarbaşı’nın Çalkaya Köyü’nün Horma Mahallesi’nde daha önce yapılan incelemelerde Antik Çağ’dan birçok mimari kalıntının bulunduğu görülmektedir. Buradaki yapı temel ve kalıntıları, sütun başlık ve altlıkları, bezemeli bloklar ve sur kalıntılarında bahsedilmiştir (Yaman 1935: 51). Horma Mahallesi’nin 100 m batısında büyük bir yapı kalıntısı ile çevresindeki tarlalar boyunca başka temeller ile büyük bloklara rastlanmıştır. Bölgedeki düzlükte ise 15 x 24 m boyutlarında bir yapı ve köyden doğuya doğru giden güzergahta antik bir yol kalıntısı rapor edilmiştir. Horma Mahallesi’nin kuzeyine doğru ilerleyen yükselti ve buranın ulaştığı Çuhadar Köyü’ne uzanan yolda pek çok bezemeli taş görülmektedir (Yaman 1935: 52-53) (Res. 1-3). Ayrıca Horma Mahallesi sınırlarında

Harita 3: Horma Kanyonu ve Kutsal Alan Kompleksi. Kaynak Google Earth

Resim 1: Horma Köyü arşitrav parçası.

Resim 2: Horma Köyü kalkanlı alınlık parçası.

Resim 3: Horma Köyü yapı kalıntıları.

Resim 4: Basamaklı alan üzerinde taht biçimindeki kaya oyuntusu.

kalan Yalataş Ormanı içinde, yanında aslanı da bulunan bir tümülüs de belirlenmiştir (Gökoğlu 1952: 47). Günümüzde özellikle Horma Mahallesi'ndeki yapı temeli ve büyük bloklar ile üzerinde kalkan motifi olan geniş bir alınlığa ait parça görülebilmektedir. Bu yapının bir tapınağa ait olma olasılığı yüksektir. Özellikle bu yapıya ait temel blokları çevredeki yapıların temel ve subasmanlarda kullanıldığı görülmektedir.

Kybele Açık Hava Kutsal Su Kompleksi'nin genel anlamda bütün kanyonu kapsadığı söylenebilir. Çünkü kutsal alan, bulgularımıza göre kanyonun girişinde ufak yuvarlak ve oval nişlerle çevrelenmiş ve üzerindeki kaya deliğinden doğal su akışının olduğu ana kayaya açılmış dar bir basamaklı alandan başlayıp, kanyon sonundaki şelalenin döküldüğü havuzun güneye bakan, genelde günümüzde su altında kalan bölümünün büyük bir kısmının iki nişin sınırladığı bir platformla sonlanmaktadır. Bölgede ayrıca kutsal havuzun 600 m kuzeyinde Ilıca Köyü yakınlarında bir sıcak su pınarının çevresi de tonozlu bir yapıyla örtülerek pınarın kaynağı yapı içine alınmıştır. Kanyonun girişi Pınarbaşı ilçe merkezi ile Boğazkaya Köyü karayolunun 4. km'sindeki Zarı Çayı üzerinden geçen karayolu köprüsünün hemen kuzeyinden başlamaktadır. Bu alanda kanyonun oluşturan kaya bloklarının açıklığı yaklaşık olarak 100 m'dir.

Buradaki dar basamaklı merdiven sistemi ise, kanyon içinden ilerleyen Zarı Çayı'nın hemen kenarında bulunmaktadır. Kaya merdivenleri kanyon içinde bağımsız duran yaklaşık olarak 30 m yüksekliğindeki piramidal kaya sütunun hemen su seviyesinde yer alır. Bu piramidal kaya sütununun en üst kısmına, doğal olmayan bir biçimde düzgün bir kesimle bir oturak/

altar görünümü kazandırılmıştır (Res. 4).

Basamaklı sistem bu kaya sütunun su seviyesinde yer almaktadır. Basamaklar, nişler ve basamaklara kaya içinden su sızıntısı sağlayan deliğin bulunduğu alan ise yaklaşık olarak 7,5 m yükseklik ve 3,5 m genişlikte bir yüzeye üzerine işlenmiştir. Alanın ölçümlerini aldığımız, akarsuyun debisinin en az olduğu Kasım ayı nedeniyle, merdiven su seviyesinden 5 m yükseklikte başlamaktadır.

Yaklaşık olarak 3 m yüksekliğe sahip merdiven, 8 basamaktan oluşmaktadır. Kuzeydoğu yönüne bakan merdivenin alttaki son iki basamağı hafif kavis yaparak biraz daha doğuya yönelmektedir. Merdivenlerin başladığı kaya yüzeyi yaklaşık olarak 2,5 m yüksekliğinde ve 3 m genişliğinde bir alan olarak tıraşlanarak düz bir satır elde edilmiştir. Merdivenin aksında, merdivenin başlangıcından 2 m yükseklikte basamaklara su akışını sağlayan bir kaya deliği bulunmaktadır. Buradan halen basamaklara belirli mevsimlerde su akıntısının olduğunu gösteren izler belirgindir.

Merdiveni oluşturan sekiz basamak 28-32 cm genişliğe sahiptir. Basamaklar 30-55 cm en ve yaklaşık olarak 30 cm yükseklikte.

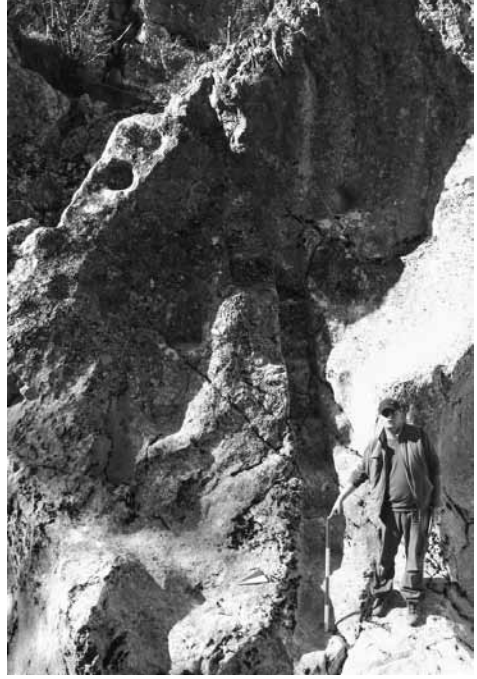
Merdivenin çevresi çeşitli büyüklükteki yuvarlak ve 'U' biçimli nişlerle çevrelenmiştir. Yuvarlak nişlerden ikisi, merdivenlerin üst başlangıç noktasından 1,5 m kuzeyde alt alta yer alır. Çapları üstteki nişin 20 cm, alttaki nişin ise 25 cm'dir. Alttaki niş, üstteki nişe oranla daha derin yapılmıştır ve 20 cm derinliğe sahiptir. Diğer iki yuvarlak niş ise merdiven üst başlangıcının yaklaşık 0,5 m doğusunda yine alt alta yer alır. Her iki niş de 25 cm çap ve 10 cm derinliğe sahiptir. 'U' biçimli nişlerin 4 tanesi merdivenlerin hemen kuzey yanında alt alta sıralanmıştır. Bu nişlerden ilki merdivenin başlangıç noktasında yer alıp, 60 cm yükseklik ve 25 cm derinliğe sahipken, diğer 3 niş 25 cm yükseklik ve 15 cm derinliğe sahiptir. Diğer 'U' biçimli niş ise merdivenin doğu kenarında yer alır (Res. 5-7).

Günümüzde Horma Kanyonu içine bir yürüyüş yolu yapılmaktadır. Bu yol sayesinde şu ana kadar yaklaşık olarak 1 km ilerlenebilen kanyon içi duvarlarda, kutsal alana ilişkin başka bir oluşum görülmemiştir.

Kanyonun bitiş noktası ise Ilıca Şelalesi'nin döküldüğü N41 39.218 E33 08.446 koordinatlarındaki "Kutsal Havuz" da denebilecek oluşumdur. Şelalenin döküldüğü kaya bloğu 50 m'dir. Kanyon burada son bulmakta ve yan kaya duvarları oldukça genişlemektedir. Havuzun ölçüleri yaklaşık olarak 42 x 33 m'dir (Res. 8).

Resim 5: Basamaklı alana güneybatı yönünden bakış.

Resim 6: Basamaklı alana güneybatı yönünden bakış.

Resim 7: Basamaklı alana batı yönünden bakış.

Resim 8:
Ilica Şelalesi,
Kutsal
Havuz,
güney
yönünden
bakış.

Ilica Şelalesi kuzeye bakan bu kaya bloğunun doğu kenarından akmaktadır. Aynı bloğun batı kenarında ise iki yanı oval nişlerle sınırlandırılmış ve genelde su seviyesinin altında kalan bir platform düzleştirilerek oluşturulmuştur. Kaya bloğu nispeten düz olmasına karşın, oyulmuş bölüm havuzun derinliklerine doğru daha düz bir biçimde yaklaşık olarak 1 m boyunca inmektedir. Nişler 50 cm yarıçapa sahip olup, görülebilir yüksekliğe 1 m'dir. Platform alanı ise ana kayadan yaklaşık 50 cm ile 1 m arasında değişen ölçülerde düzleştirilerek öne çıkartılmıştır ve 15 m uzunluğa sahiptir. Şelalenin döküldüğü kaya bloğu içinde basamaklı alanda olduğu gibi doğal kaya delikleri olup, su sızıntıları gerçekleşmektedir ve bu çatlaklardan

Resim 9: Ilica Şelalesi, Kutsal Havuz'un batı kenarındaki niş ve platform.

Resim 10: Ilica Şelalesi, Kutsal Havuz'un batı kenarındaki niş ve platform.

ikisi de oluşturulan platformun her iki yanındaki nişler üzerinde daha kuvvetli su akıntısı sağlamaktadır (Res. 9-10).

Ele aldığımız açık hava kutsal su kompleksinin en yakın örneği Efes'teki Panayırdağ Kutsal Alanı'nda yer almaktadır (Keil 1915: 66-78, 1926: 247-299; Vermasseren 1977: 27; Naumann 1983: 214-215; Alanyalı 2002: 274-275, 2004: 701-709; Roller 2004: 198). Özellikle Pınarbaşı'nda gördüğümüz ve kutsal alan kompleksinin başlangıç noktasını oluşturan basamaklı yapı Panayırdağ Kutsal Alanı'yla önemli bir özdeşlik sağlamaktadır (Res. 11-12).

Efes Panayırdağ Kutsal Alanı, Yedi Uyurlar Mağarası'nın kuzeybatısında Panayırdağ'ın eteklerinde yer almaktadır. Anakayaya oyulmuş bazıları boş bazıları da yine aynı kayadan yontulmuş tanrıça betimlerinin bulunduğu nişlerden oluşmaktadır. Gruplar halindeki bu nişler zeminden biraz yüksekte yer almaktadır ve genelde 40 cm yükseklik ile 25 cm genişliğe sahiptir. Kaya bloğunun önünde nişlerin dışında ayrıca yarık ve sunak biçiminde oyulmuş bir çıkıntı da bulunmaktadır. Nişlerin bazılarında "Μήτηρ ὀρείη", "Μήτηρ Πατρωίη", "Μήτηρ Φρυγίη" yazıtları görülmektedir. Buradaki niş, adak stelleri ve yazıtlar alanın Kybele için kullanıldığını göstermektedir. Yazıtlardaki ifadeler, bölgede tanrıçanın "Dağ Ana", "Ataların Tanrıçası" ve "Phrygialı" olduğunu göstermektedir (Vermasseren 1977: 27; Naumann 1983: 214-215; Roller 2004: 198). Bu kutsal alan, tanrıça Kybele'nin yanı sıra diğer bulgulara göre Zeus, Hermes ve Apollon için de kullanılmıştır (Naumann 1983: 216; Heinzel 1999: 35-42). Alan Naumann'a göre, Geç Klasik Dönem'den itibaren kullanılmaya başlanmış (Naumann 1983: 216), daha sonra ise etkinliğini artırarak Roma Dönemi içlerine kadar kutsal alan niteliğini korumuştur (Roller 2004: 316).

Pınarbaşı Kutsal Alanı'nda yer alan basamaklı alanın işlev ve biçimselliği, Panayırdağ Kutsal Alanı'nın özellikle su kültü ve Kybele'yle olan ilişkisi üzerine F. Soykal Alanyalı'nın yayımladığı makalesiyle aydınlanmaktadır.

Günümüzde Panayırdağ Kutsal Alanı'nın önünden geçen modern asfaltın üzerinde yer alan düzleştirilmiş kaya yüzeyi çevresinde birçok değişik büyüklükte niş ve su toplama kuyusu bulunmaktadır. Alanda kaya yüzeyi katlara ayrılmıştır ve katlar üzerinde aşağıya su akışını sağlayan kaya delikleri yer almaktadır. Kaya yüzeyine açılmış nişler birbirine bağlantılı olarak yukarıdan gelen suyu birbirine aktarmakta

Resim 11: Panayırdağ Kybele Kutsal Alanı'ndaki nişler ve basamaklar (Alanyalı 2004: 707).

Resim 12: Panayırdağ Kybele Kutsal Alanı'ndaki nişler ve basamaklar (Alanyalı 2004: 708).

ve suyun akışı devam ettirilmektedir. Burada bir de Kybele kabartması olup, aslanı üzerinde oturan tanrıça sağ elinde *phialesi*, sol elinde ise *tympanon* tutmaktadır. Bu nişlerin altında kaya basamakları ile yine basamaklar hizasına küçük nişler açılmıştır (Alanyalı 2004: 704). Nişlerin büyük ve düzgün işlenmiş olanları tanrıçanın betimlemelerine sahip olup, daha küçük nişler kandillerin konulması için kullanılmış olabilir (Alanyalı 2004: 704-705).

İşlevsel olarak kayalardan sızan suların buradaki nişler ve basamaklı oluşumdan aşağıya doğru akması özellikle ilkbaharda Meter adına kutlanan bayramlarda büyük önem taşımaktaydı (Alanyalı 2004: 705). Bu noktada Efes Panayırdağ Kutsal Kayalıkları'nda görülen Meter'e adanmış kaya oluşumları ve işlev olarak da su kültünü içermesi, Pınarbaşı Kutsal Alanı için de aynı işleve sahip olduğu ve ileride göstereceğimiz kanıtlarla da tanrıça Kybele'ye ait olabileceğini söylememiz yersiz olmayacaktır.

Paphlagonia Bölgesi ve Çevresinde Kybele İnancına Dair Bulgular

Pınarbaşı Horma Kutsal Alan Kompleksi'ni merkez olarak aldığımızda bu alanın yakın çevresi ve bölgede Kybele inancının varlığına dair güçlü bulgular çıkmaktadır. Horma Kybele Kutsal Alanı'nın bitiş noktasındaki kutsal havuzun da bulunduğu Ilıca Köyü sınırlarındaki Arma Mahallesi'ndeki Arma Kayalığı'dır. Burada Kybele kültüyle ilişkili olabileceğini düşündüğümüz, anakayaya oyulmuş merdiven ve tüneli bulunmaktadır. Arma Mahallesi'nin 1 km doğusunda yer alan 40 m yüksekliğindeki kaya bloğunun doğu yüzünde dere yatağından kaya zirvesine tırmanan bir basamak sistemi bulunmaktadır. 1,5 m genişlik ve 40 cm ene sahip bu merdivenin 48 basamağı sayılabilmiş, dereye yakın olan kısımların ise tahrip olduğu görülmüştür. Kaya bloğunun üzerinde ise (Mevkii kale olarak anılmakta) kaya içinde ilerleyen ancak büyük ölçüde dolmuş bir kaya tüneli bulunmaktadır (Yaman 1935: 51-52; Gökoğlu 1952: 126).

Resim 13: Kastamonu kent merkezindeki Şehinşah Kaya Fasadı.

Bölgedeki Kybele kültüne dair bulgulara bakmak için çemberi biraz daha genişlettiğimizde Kastamonu kent merkezindeki Şehinşah Kaya Fasadı (Ruge ve Bittel 1949: 2486 vd.; Gökoğlu 1952: 134 vd., res. 56; Akurgal 1955: 93; Bittel ve Naumann 1965: 78 vd., 84, çiz. 8, lev. 13; von Gall 1966: 65-66, lev. 5.4; Sivas 1999: 5; Vassileva 2012: 244, fig. 1) karşımıza çıkmaktadır (Res. 13). Fasadın işleneceği kaya yüzeyi önce düzleştirilerek, fasadın oturacağı yüzeyin kaba konturları çıkarılmıştır. Alçak beşik çatılı olan Şehinşah Kaya Fasadı 90 cm genişliğe, 1,36 m yüksekliğe ve 20 cm derinliğe sahiptir. Üzerinde Phrygia Bölgesi'ndeki örneklerde gördüğümüz üzere 25 cm çapında kanat biçimli tepe akroteri bulunmaktadır. Kaya fasadı doğuya bakmaktadır ve fasadın bulunduğu kaya bloğunun 30 m doğusundan Karaçomak Çayı geçmektedir. Fasadın bulunduğu kaya bloğu

üzerinde bugün ikisi görülebilen 3 kaya mezarı bulunmaktadır. Bu kaya mezarlarından birinin beşik çatılı alınlığında vücudu profilden ve başı cepheden gösterilmiş bir aslan kabartması da yer almaktadır. Bu fasad konusunda araştırmacılar Phryg etkisini kabul ederken, son dönem çalışmalarında bir Phryg kaya fasadı olması konusunda kuşkuların olduğu bildirilmiştir (Berndt-Ersöz 2006: xx n2, 3 n26, 191).

Resim 14: Kastamonu kent merkezindeki Evcaya Kaya Mezarı ön cephe ve alınlık.

Paphlagonia Bölgesi'ndeki birçok kaya anıtıyla birlikte Şehinşah Kaya, Phrygia'da bolca görülen² ve aslında Kybele inancının Paphlagonia Bölgesi'nde de etkin bir role sahip olduğunu gösteren önemli kaya anıtları ve açık hava kutsal mekanlarıdır. Bunun yanında Phryg sanatının bölgeye olan nüfuzunu da kanıtlamaktadır (Hirschfeld 1885: 5, n. 2; Leonhard 1915: 257, 260-63; von Gall 1966: 65 vd., lev. 5.4; Berndt-Ersöz

Resim 15: Terelik Kaya Mezarı ön cephe ve alınlık.

2006: xx, dipnot 2; Vassileva 2012: 243-254). Paphlagonia Bölgesi'ndeki kaya mezarlarındaki Phryg etkilenimi mimari açıdan birçok kez karşılaştırılmıştır. Yapılan bu çalışmalarda Phryg kaya anıtları ile Paphlagonia Bölgesi kaya anıtları arasındaki benzerlikler ortaya konmuştur (von Gall 1966: 79-84; Işık 1999: 28, Berndt-Ersöz 2006: 154; Vassileva 2012: 244-245). Kaya fasadları konusunda Kastamonu'nun batısında yer alan Hadrianoupolis antik kenti nekropolünde yer alan ve MS 2-3. yüzyıla yerleştirilen nişin de Phrygia'daki kaya fasadlarıyla bağlantılı olduğu ve işlevsel olarak tanrı ya da tanrıça betiminin yerleştirildiği bir açık hava kült alanı olduğu ileri sürülmektedir (Laflı 2007: 43-66). Aynı biçimde Hadrianoupolis'in khorası olarak görülen Hacılarobası Köyü'ndeki Roma Dönemi kaya nekropolü içinde yer alan ikili kaya mihrap/niş de Hadrianoupolis nekropolündeki nişle aynı işlevde görülmektedir. Bu noktada buranın bir ölü kültü ya da ostetek yerleştirmek için hazırlanmış bir mimari döşemden çok, açık hava kutsal alanı görüldüğü düşünülmektedir (Laflı 2007: 57-60).

Bölgedeki kaya fasadları yanında kaya mezarları da açık bir biçimde Phryg sanatının izlerini taşıırken, özellikle Kastamonu kent merkezindeki Evcaya Mezarı ile Sinop'un Durağan İlçesi'ndeki Terelik Kaya Mezarları, mimarilerinin yanı sıra alınlıklarında yer alan kabartmalarıyla da dikkat çekmektedir (Res. 14-15).

Evcaya Kaya Mezarı, MÖ 4. yüzyıla tarihlenen bir mezardır (Akurgal 1955: 65; von Gall 1966: 73; Dökü 2008: 121). İki sütunlu ön cephe ve mezar odasından önce bir

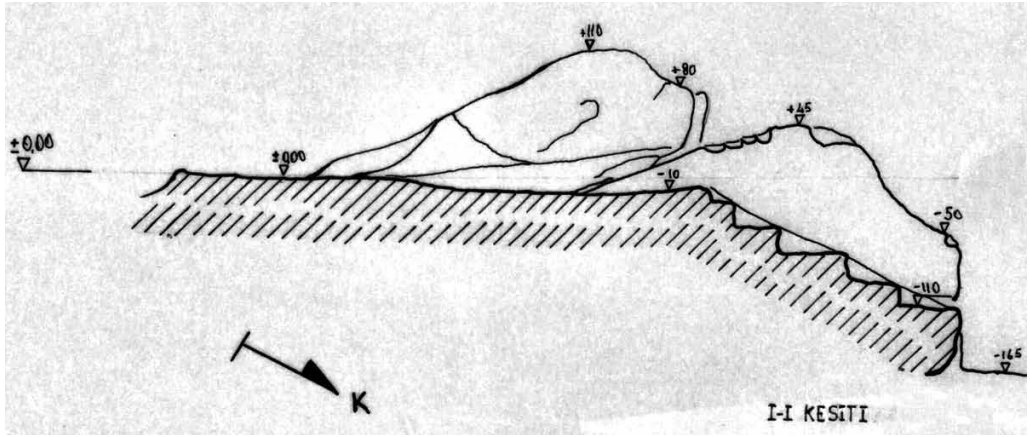
hole sahip olmasıyla tapınak mezar anlayışında yapılmış bu mezarın ön cephesinde antitetik iki sfenks arasında yer alan bir tanrıça bulunmaktadır (von Gall 1966: 67-73, 80, abb. 7, taf. 6.2; Naumann 1983: 51). Tanrıçanın kimliğine ilişkin bölgeye dair çalışmalar yürüten araştırmacılar çeşitli görüşler öne sürmüş, bu görüşler içinde bir kısım araştırmacı Potnia Theron, bir kısmı da anıtın ve figürün Phryg etkilenimli bir ana tanrıça betimi olduğunu vurgulamışlardır (Hirschfeld 1885: 5; Leonhard 1915: 17-19; Jacopi 1936: 4, res. 4-5; Gökoğlu 1952: 75-78, res. 24-25; Akurgal 1961: 65, lev. 43; Bittel ve Naumann 1965: 76 vd., lev. 8, çiz. 2; von Gall 1966: 68-73; Naumann 1983: 52; Işık 1999: 13; Berndt-Ersöz 2006: 154; Dökü 2008: 66-68; Saprykin 2009: 225). Bu noktada Paphlagonia'daki Kybele'nin bitkilerin, hayvanların ve ölümlerin ruhlarının koruyucusu olarak da khthonik bir anlam taşıdığı görülmektedir (Naumann 1983: 52; Saprykin 2009: 225).

Bölgedeki bir başka kaya mezarı alınlığında yer alan kabartma figür de açıkça ana tanrıçaya işaret etmektedir. Sinop'un Durağan İlçesi'nde, Antik Çağ'ın Amnias Vadisi'nin en doğu ucunda yer alan bu kaya mezarı alınlık cephesinde poloslu ve idol biçiminde gösterilen figür tamamen ana tanrıçayı betimlemektedir (Kanenber 1894: 189; Leonhard 1915: 244, 249, 267; Gökoğlu 1952: 58-59, res. 8-9; von Gall 1966: 82-88; Işık 1989: 5; Işık 1999: 13; Dökü 2008: 68; Berndt-Ersöz 2006: 154; Vassileva 2012: 245-246). MÖ 5. yüzyıl sonu - 4. yüzyıl başına tarihlenen Kapılıkaya Kaya Mezarı'nın üst ön cephesinde yer alan tamamlanmamış gibi duran kabartma da bu konuda ilgi çekicidir. Samsun'un Bafra İlçesi'nde, Amnias Vadisi'nin bitiminde yer alan kaya mezarının cephesinde başı olmayan ancak uzun boynu ve kabaca işlenmiş vücudu, yukarıda, başın üstünde birleşen kollarıyla görülen motif Terelik Kaya Mezarı'ndaki ana tanrıça motifini kopyalamış gibi görünmektedir (Gökoğlu 1952: 117-118, res. 52; von Gall 1966: çiz. 19; Dökü 2008: 119; kat. 17).

Bir başka figür grubu, özellikle Taşköprü'deki Kalekapı'da olduğu gibi aslan ve karşılıklı duran aslan grupları, kimi araştırmacılarca Paphlagonia'da kaya mezarlarındaki ana tanrıça inanışına ait izler olarak görülmektedir (von Gall 1966: 38-42; Işık 1999: 13; Dökü 2008: 87-89). Öte yandan bölgedeki kaya mezarlarında figür-

Resim 16: Kastamonu Kalesi'ndeki kaya altarı.

Resim 17: Kastamonu Kalesi'ndeki kaya altarı kesit.

lerin yanı sıra, mimari döşemin de Phrygia etkili olduğu, özellikle alınıklarda yer alan ahşap dikmenin de Phrygia örneklerinde olduğu gibi Kybele'yi sembolize olarak yansıttığı düşünülmektedir (von Gall 1966: 79-81; Işık 1999: 28; Berndt-Ersöz 2006: 154; Vassileva 2012: 245, dipnot 22).

Kastamonu kent merkezindeki kale üzerinde yer alan basamaklı bir oluşum da Phrygia Bölgesi'nde görülen, ana tanrıça dinine ait basamaklı atlarla yakın bir benzerlik taşımaktadır (Sivas 1999: 154-179; Berndt-Ersöz 2006: 40-48) (Res. 16-17). Altar olabileceğini düşündüğümüz bu basamaklı alanın Phrygia'daki örneklerden ayrılan tek noktası, sırtlık kısmının basamakların bittiği noktada merdivenlere dikey olarak değil de, yan tarafında yer almasıdır. Böylelikle sırtlık kısmın önünde küçük bir platform yaratılmıştır. Kuzeydoğuya bakmakta olan anıt, beş basamaklıdır. 3,75 m yükseklikte, 4,8 m uzunlukta ve 3,1 m genişliktedir. Basamaklar 0,5 m derinliğe ve 0,2 m yüksekliğe sahiptir. Basamaklar, altların sırtlık bölümüne yandan ulaşır. Basamakların kuzeydoğu kenarına akıtma oluğu açılmış ve son basamağa kadar devam ettirilmiştir. Aynı zamanda sırtlık kısmı kenarında sunu çukuru olabilecek dört adet küçük kaya çanağı yer almaktadır.

Bölgedeki dinsel kaya mimarisi içinde oldukça yoğun yer tutan kaya tünellerinin de Kybele'yle bağlantılı olabileceği önü sürülmüştür. Bu noktada Kastamonu'nun Küre İlçesi sınırlarında kalan Doğanlar Kayası kaya tüneli (Jacopi 1936: 9; Naumann ve Bittel 1965: 72, lev. 10, çiz. 1; von Gall 1966: 55) ve Taşköprü Kılıçkaya ile merkez ilçe Molla Ahmet kaya tünellerinin bölgedeki ana tanrıça inancıyla ilgili olabileceği düşünülmüştür (Jacopi 1937: 8).

Bu örneklerin yanı sıra yine Amnias Vadisi'nde yer alan kaya mezarlarıyla birlikte bir kompleks oluşturan Salarköy, Terelik Kaya ve Asarkaya kaya mezarları yanında bulunan basamaklı tüneller, kaya mezarlarının bulunduğu bölgede yerleşim olabileceği olasılığını da taşımaktadır ve bu yerleşim tipolojisinin özellikle Midas Kenti (Haspels 1971: 495-1) örneğinde olduğu gibi Phryg etkileşimi üzerinde durulmuştur (Dökü 2008: 126-127).

Paphlagonia'daki Phryg etkisi ve Kybele inancının erken dönemlere kadar giden varlığını gösteren bulgular da bulunmaktadır. 1945 yılında günümüz Eflani İlçesi Karlı Köyü'ndeki bir hafriyat sırasında bulunarak Kastamonu Müzesi'ne getirilen (Naumann 1983: 84-87, 92; Roller 2004: 95; Dökü vd. 2010: 39, res. 25, lev. 8; Saprykin 2009: 224) mermer stel bulunmaktadır (Res. 18). Dört tarafı çerçevelenmiş niş içinde polos bulunan ve polos üzerinden düşen şalıyla bu bir Kybele stelidir. Ayakta duran tanrıçanın yüzü yuvarlak bir biçimde işlenmiş ve gözleri şişkin bir biçimde

Resim 18: Karlı Steli (Dökü vd. 2010: 288, lev. 8, res. 25).

ortaya çıkarılmıştır. Tanrıçanın sağ kol dirsekten bükülerek iki göğsü arasına yerleştirilmiş, sol kolu ise aşağıya düşmüş ve bel hizasında kıvrılmıştır. Elbisenin üst kısmı düz ya da çıplaktır. Bu bölümde göğüsler hafif bir kabartı olarak gösterilmiştir. Elbisenin alt kısmı ise kemersiz ve sekiz geniş kıvrımın biçiminde aşağıya düşmektedir. Tanrıça bu biçimiyle Kubaba'ya benzetilmektedir (Naumann 1983: 84-85). Ellerin kıvrımıyla Etlik Kabartması'na (MÖ 7. yüzyıl) ve elbisesinin düz ya da çıplak olmasıyla da Etlik ve Boğazköy (MÖ 6. yüzyıl) kabartmalarına benzeyen Daday-Karlı Kabartması, ellerin duruşu nedeniyle oryantalizandır; ancak Berlin'de yer alan Miletos'ta bulunmuş bir adak stelindeki (MÖ 575-550) benzer bir örneğe bakarak MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Naumann 1983: 84-85). Naumann ayrıca elbisedeki uzun çizgileri de Paphlagonia etkisi olarak yorumlamaktadır. Tarihlendirme konusunda Saprykin de Naumann'a katılmakta ve betimlemenin üzerindeki yoğun Phryg etkisini vurgulamaktadır (Saprykin 2009: 224).

Bir başka bulgu, Kastamonu Müzesi'ne Zonguldak'tan getirilen Arkaik Dönem steldir. MÖ 6. yüzyıla tarihlenen stelde Kybele *naiskos* içinde gösterilmektedir. Eserin alt kenarı ve tanrıçanın yüzü parçalanmış ve tüm yüzey hasar görmüştür. *Naiskos* çerçevesi kalın bir biçimde gösterilirken, alınlık kısmı daha ince hatlara sahiptir. Tepe ve kenar akroterleri belli belirsiz görülmektedir. Naumann eserde tahtın yanında aslanlar olduğunu düşünmekte ve atrübüleriyle birlikte eseri Phryg tanrıçası olarak kabul etmektedir (Naumann 1983: 121-122, lev. 15,1; Saprykin 2009).

Stel olarak Kybele'ye atfedilmeye çalışılan iki adet eser, yine Kastamonu Müzesi'nde yer alır. Bunlardan biri Karlı'ya ve dolayısıyla açık hava su kutsal kompleksine de oldukça yakın olan Daday İlçesi Selalmaz Köyü'ne bağlı Çiğlene Mahallesi'nden gelmektedir (Donceel 1984: 81-100) (Res. 19-20). Diğer eser ise G. Jacopi'nin Taşköprü Kırk Tepeler mevkiindeki tümülüs kazıları sırasında civardan getirilmiş bir adak ya da mezar stelidir (Jacopi 1938: 6-7, fig. 11; Dökü vd. 2010: 81, res. 26, lev. 8).

Çiğlene stelinin alt tarafı kırılmıştır ve iki parça halindedir. Stel, *naiskos* içinde bir tahtta oturmuş başında polosu bulunan bir kadın betimlemesini içerir. *Naiskosun* üçgen alınlığı bulunmaktadır ve alınlık ortasında kalkan biçiminde kabartma bir disk yer alır. *Naiskosun* çevreleyen kalın yan ve alt duvarlar, üstte yaratılan yumurta-ok friziyle incelmıştır. Kadın figürünün yüzü vücudunun geri kalan kısmına oranla büyük ve orantısız bir biçimde yapılmıştır. Yüz ayrıntıları basit bir biçimde işlenmiştir. Figür başında, başla aynı orantıda yüksek olmayan ve niş duvarına değmeden kesilen bir başlık taşımaktadır. Başlık altından saçlar, ayrıntılı olarak gösterilmiş ve alnın ortasında ikiye ayrılarak aşağıya doğru indirilmiştir. Omuzlarda dirsekleri kavrayan ve diz üstüne kadar kapatan bir manto bulunmaktadır. Figür katlı bir

Resim 19: Çiğlene Steli (Donceel 1984: pl. IV, fig. 2).

Resim 20: Çiğlene Steli (Donceel 1984: pl. IV, fig. 3).

tünik giymiş ve elbise bel kısmından kemerle çevrelenmiştir. Tahtta oturan kadının elbisesi ayaklarına kadar uzanmakta ve ayak uçlarını dışarıda bırakmaktadır.

Tuniğin plileri özenle temsil edilmiş bileklere kadar sarılmış izlenimi vermekte, boyunda açık ve güçlü kumaş süslemesi bulunmaktadır. Sol el sağ dizin üzerine yerleşmiş, sağ elin büyük bir incelikle ayrıntılandırılmış parmakları göğüs kafesinin üstünde göğüslerin bir nesne tutmaktadır. Bu nesne ayaksız düz olmayan küçük bir fincan gibi görülmektedir. Figürün oturduğu tahtın sırtlık kısmı görülmemekle birlikte, ayak kısımları belirgin bir biçimde gösterilmiştir. Çiğlene steli, oturuş biçimi, kolların hareketleri ve parmak ayrıntılarıyla ve aynı zamanda buluntu yerlerinin oldukça yakın olması nedeniyle de, Karlı steliyle yakın bir benzerlik sergilemektedir (Donceel 1984: 85). Benzerliklere bakılarak tanrıçanın betimlenmesinde ortak bir modelin baz alındığı görülmektedir.

Betimleme açısından bir başka stel de Taşköprü Kırktepeler mevkiindeki tümülüs kazıları sırasında bulunan ve üzerinde tahta oturmuş iki kadın figürünün yer aldığı mezar stelidir (Res. 21). Stel büyük ölçüde zarar görmüş durumdadır. Stelin üst kısmı ve figürlerin baş kısımları kırılmıştır. Bir *naiskos* içinde yer aldıkları düşünülebilir. Çünkü stelin çerçevesinin yukarı doğru daraldığı görülmektedir. Soldaki kadın dikey çizgileri olan kıvrılmış ucundan ayaklarının çıktığı bir *khiton* giymektedir. Diğer figür bir kuşak taşımaktadır; üsteki kıyafet, belinin altında kumaşın bolluğunu göstermek için eğik geniş çizgilerle sağlanan

Resim 21: Kırktepeler Steli (Dökü vd. 2010: 288, lev. 8, res. 26).

hareketle dışarıdan bacakların üstüne kadar götürülmüştür ve kadınların üzerinde biçimlendirilmesi özelliğini taşımaktadır. Sağ kolu yukarı doğru yönelmiştir ve göğüs kafesinin üstünde yer almaktadır. İki karakter de başlarını örtünmüş bir izlenime sahiptir.

Kırktepeler steli de kadın figürünün giysi ayrıntıları ve duruşuyla, Çiğlene steliyle dolayısıyla da Karlı steliyle benzerlik taşımaktadır. Jacopi, tümülüs mezarlardan çıkarılan buluntuları MÖ 6. ile 4. yüzyıl arasına tarihlendirmektedir (Jacopi 1938: 6-7). Çiğlene ve Kırktepeler stelleri üzerine çalışmış olan R. Donceel, bu eserleri MÖ 4. yüzyıl olarak tarihlendirmektedir. Aynı zamanda Karlı steli için de MÖ 5. yüzyıl sonu - 4. yüzyıl başlarını önermektedir (Donceel 1984: 90). Araştırmacı bu stellerdeki figürlerin ölü kültüyle ilgili olarak ana tanrıça Kybele olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya varılamadığını da belirtmektedir. Eğer Kybele olarak kabul edilecekse bile, MÖ 6. yüzyıla ait bir prototipin peşinden gidildiğini ancak figürlerin daha geç tarihli olduğunu belirtmektedir. Öte yandan R. Donceel, bu üç stele bakarak Paphlagonia tipi bir Kybele sorusunun da akla geldiğini ancak cevaplamak konusunda bir netliğin olmadığını da vurgulamaktadır (Doncell 1984: 90-92). Saprykin ise genelde çift tanrıçalı betimlemelerde Demeter ve Persephone'nin gösterildiğini ancak Kırktepeler stelinde Yunan ve Phryg tanrıçalarının synkretik bir görünüme sahip olduğunu belirtmektedir (Saprykin 2009: 225).

Bölgede Kastamonu örneklerinin yanı sıra Mudurnu'dan gelen ve yerel özellikler gösteren 73 cm boyutlarında ince bir kaide üzerinde yine ayakta duran heykel de Kybele olarak tanımlanıp, MÖ 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmektedir (Arslan ve Metin 2004: 1-10).

Kastamonu'nun doğusundan Samsun'a bağlı Atakum İlçesi Kurupelit kurtarma kazısında bulunan ve Arkaik Dönem'e tarihlendirilen poloslu ve oturur durumdaki pişmiş toprak adak figürünü (Akyüz vd. 2011: 126) ve son yıllarda Amasya Oluz Höyük'te yapılan kazılarda bulunan ve yine Matar Kubeleya tapınağı olarak da yorumlanan yapı içindeki heykelciğin (Dönmez 2011: 109; Dönmez 2014: 295) alt kısmı da Kybele'yle ilişkilendirilmektedir (Sumerer 2014: 203, fig. 15).

Bu arkaik örneklerle yakın olabilecek bir pişmiş toprak figürün, Kastamonu Müzesi'nde yer almaktadır. Hellenistik Dönem'e ait bu figürünün yapım yeri Amisos antik kenti olarak görülmektedir. Taht üzerinde oturur durumda, yanında aslanıyla ön cepheden betimlenmiş figürünün arka kısmında iki satır halinde "MNHMOCYNOY", yani "Mnemosynes" genitif halde yazmaktadır. Hind, eserin Samsun-Amisos kökenli olduğunu, satın alma yoluyla müzeye geldiğini ve kesin buluntu yerinin bilinmediğini bildirmektedir. Hind, eserin hamur rengi ve üslubunun diğer Amisos örneklerine benzediğine de dikkat çekmektedir. Eser hakkında Vermaseren de, envantersiz ve fotoğrafsız olarak Hind ve B. Lifshitz'e³ atıf da bulunarak bilgi vermektedir. Vermaseren Kybele'nin Samsun'dan geldiğini ve daha fazla bilgi olmadığını da belirtmektedir (Hind 1964: 172; Vermaseren 1987: 69, no. 206; Summerer 1999: 147).

Ancak daha erken yıllarda bölgede çalışma yapmış olan Jacopi, müzedeki Kybele heykelciğini özel bir mülkiyette gördüğünü ve bunun Amnias Vadisi'nden geldiğini söylemektedir (Jacopi 1937: 7, fig. 19). Benzer bir biçimde A. Gökoğlu da, 03.03.1944 tarihinde müzeye Kastamonu'daki bir kişiden alınan heykelciğin, bu kişinin verdiği bilgiye göre Kastamonu'nun doğusundaki Akkaya'daki bir mezardan çıktığı bilgisini alındığından bahsetmektedir (Dökü vd. 2010: 39, res. 4, lev. 2).

Paphlagonia Bölgesi'nde Kybele inancına dair şu ana kadar belirlenmiş epigraфик

bir kayıt bulunmamasına karşın, yakın bir çevre olarak özellikle Bithynia Bölgesi ve Çorum çevresinden Plaeo-Phrygçe yazıtlar, bölgenin Kybele inancıyla erken bir dönemde tanıştığını göstermek açısından önemlidir. Bu yazıtlar, Bolu İli (antik Claudiopolis Kenti) Soğukçam (Germenos) Köyü'nden (Tuğrul ve Fıratlı 1966: 230 vd.; Brixhe 1984: 62 vd., XXXVII-XLI; Sivas 1999: 5) ve Çorum Alacahöyük yakınlarındaki Kalehisar Tepesi'ndeki bir altardan gelmiştir (Akurgal 1955: 96 vd., r. 55, lev. 44; Sivas 1999: 5).

Bölgede Phryg kültürünün nüfuzu, aynı zamanda bölgede yapılan sınırlı sayıdaki kazı ve yüzey araştırmalarında bulunan seramik buluntularla da desteklenmektedir. Kastamonu Devrekâni İlçesi Kınık Mevkii'nde yapılan kazılar, bölge Demir Çağı seramiklerinin Orta Anadolu Erken Phryg seramikleriyle örtüştüğünü (Çınaroğlu ve Genç 2004: 358; Çınaroğlu ve Genç 2005: 280; Çınaroğlu ve Çelik 2006: 9; Genç 2008: 110-114), bölgede yapılan yüzey araştırmalarında Merkez İlçe Gödel Köyü sınırlarındaki tümülüste yapılan kaçak kazı atıklarında görülen seramikler (Özdoğan 1996: 310) ile bölgesel anlamda baktığımızda Kastamonu'nun güneyinde Devrez Çayı Vadisi'nde bulunan seramikler (Mathews 2000: 20; Mathews 2004: 206), Kastamonu'nun batısında Hadrianoupolis khorasında yer alan Kimistene yerleşmesinde bulunan gri ve boyalı Phryg seramikleri (Lafli 2007: 49, 53), 1950'li yılların başında Kastamonu'nun kuzeydoğusundaki Sinop'ta yapılan çalışmalarda bulunan ve MÖ 7. yüzyıl sonuna tarihlendirilen Phryg seramikleri (Akurgal ve Budde 1956: 7; Numann 1983: 51) ve yine Kastamonu'nun doğusundaki Amasya Oluz Höyük 4. mimari tabakasında bulunan seramikler (Dönmez ve Naza-Dönmez 2007: 49-74, 2008: 125-170, 2009: 125-170; Dönmez 2010: 275-306, 2011: 103-128, 2012: 151-178; Dönmez ve Beyazıt 2013: 165-192) de Phryg kültür alanının yayılımını göstermektedir.

Antik kaynaklara da baktığımız da Phrygia ve Paphlagonia kültürlerinin benzerliği üzerine bulgular bulmak mümkündür (Herodot 7: 72-73; Plutarch, Iside et Osiride 69). Aynı biçimde tarihsel anlamda da siyasi sınırları açısından bakıldığında Phryg Devleti'nin en güçlü olduğu kral Midas döneminde (MÖ 8. yüzyıl 4. çeyreği) devletin batıda Burdur, doğuda Amasya, kuzeyde Samsun ve güneyde de Niğde civarına kadar yayılması (Sivas 1999: 34; Vassileva 2012: 243), Paphlagonia Bölgesi'nin de bu siyasi ve kültürel etkileşimin altında olduğunu göstermektedir. Strabon'un Paphlagonia Bölgesi'nin batısında kalan topraklarda yaşayan Mariandyn ve Koukon kavimlerini Thrak kökenli olarak göstermesi (Strabon 1993: 34), Paphlagon kralları arasında Kotys, Otys gibi Thrak kökenli adlara sahip kralların yer alması (Sevin 1998: 30), Phryg ve Paphlagon kültürlerinin yakınlığına işaret etmektedir. Ayrıca kimi araştırmacılar Paphlagonların, Phryg/Trako-Phryg kökenine de işaret etmektedir (Lafli 2007: 53; Vassileva 2012: 243). Öte yandan bölgenin Pers Dönemi'nde, MÖ 333 yılına kadar Phrygia Satraplığı'na bağlı (Ruge ve Bittel 1949: 2523; Naumann 1983: 51) bir yer olması da bu etkileşimi artırmış olmalıdır.

Sonuç

Bu çalışmamızda ortaya yeni konulan arkeolojik bulgular, Kybele inancının Paphlagonia Bölgesi'ndeki yayılımının derinliği konusunda bize daha açık fikirler sunmaktadır. Ephesos Panayırdağ kutsal alanından yola çıkarak, Pınarbaşı Açık Hava Kutsal Su Kompleksi'nin varlığı, Kybele inancının bölgede önemli bir yer kapladığını göstermektedir. Kutsal alanın, Panayırdağ Kybele kutsal alanıyla aynı yapıyı göstermesine karşın, aynı zamanda basamaklı alan dışında, içinde yer aldığı kanyonun sonunda iki niş arasında oluşturulmuş bir platformla birlikte, kutsal

havuzuyla önemli bir kutsal alan kompleksiyle karşı karşıya kalındığı görülmektedir. Bu kompleksin Ephesos’da olduğu gibi özellikle suların arttığı bahar aylarında büyük önem taşıdığı düşünülebilir.

Pınarbaşı su kutsal alanının Panayırdağ kutsal alanıyla olan yapısal benzerliği dışında, kutsal alan çevresinde yoğunlaşan ana tanrıça stelleri, Eflani Karlı, Daday Çiğlene ve bunun yanında Eflani Kutluören Köyü Tamiş Mahallesi’nden bildiğimiz iki yeni stel de (Res. 22-23), bölgede belki de MÖ 6. yüzyıla inen ana tanrıça inancının varlığını göstermektedir.

Pınarbaşı Su Kutsal Alanı aynı zamanda Paphlagonia’da bilinen en önemli tapınağın da oldukça yakınında yer alır. Daday-Pınarbaşı-Eflani sınırlarının birleştiği noktadaki Aktaştekte Köyü Meyre Mahallesi’ndeki Zeus Bonitenos Tapınağı’nın⁴ (Gökoğlu 1952: 136-138; Marek 1993: 66, kat. Amastris nr. 95, taf. 34-36, 2003: 104-106) varlığı bu kutsal alanla birleşince, bölgenin önemli bir dinsel merkez olduğu kanısını uyandırmaktadır. Kybele kültünün bölgedeki Zeus kültüyle olan ilişkisine ayrıca arkaik stelimizin geldiği Eflani Karlı’da bulunmuş olan Zeus Koropizos ve Zeus Gainos adak yazıtları da göstermektedir (Marek 1993: 98, 180-181, kat. Amastris no. 96). Aynı zamanda kutsal alanın içinde yer aldığı Horma Mahallesi’nde bulunan yoğun antik mimari kalıntıları ile üzerinde kalkan bulunan alınlık parçası da, kutsal alan çevresindeki hem yerleşime hem de bir başka tapınak ya da kutsal mekana işaret ediyor olabilir (Harita 4).

Alanın bir su kompleksi olması ve bir kanyon içinde yer alması, Kybele ritüellerindeki su kültünün varlığına da işaret ediyor olmalıdır. Phrygia Bölgesi anıtları konusundaki tartışmaların dışında, Pınarbaşı kutsal alanı, bir kanyon içinde yer almasının yanı sıra, kanyon bitiminde kutsal havuz ile basamaklı kült alanında merdivenlere aktif su akışını sağlayan kaya deliğinin yer alması, su kültünün Kybele inancı içinde önemli bir yere sahip olduğunu desteklemektedir.

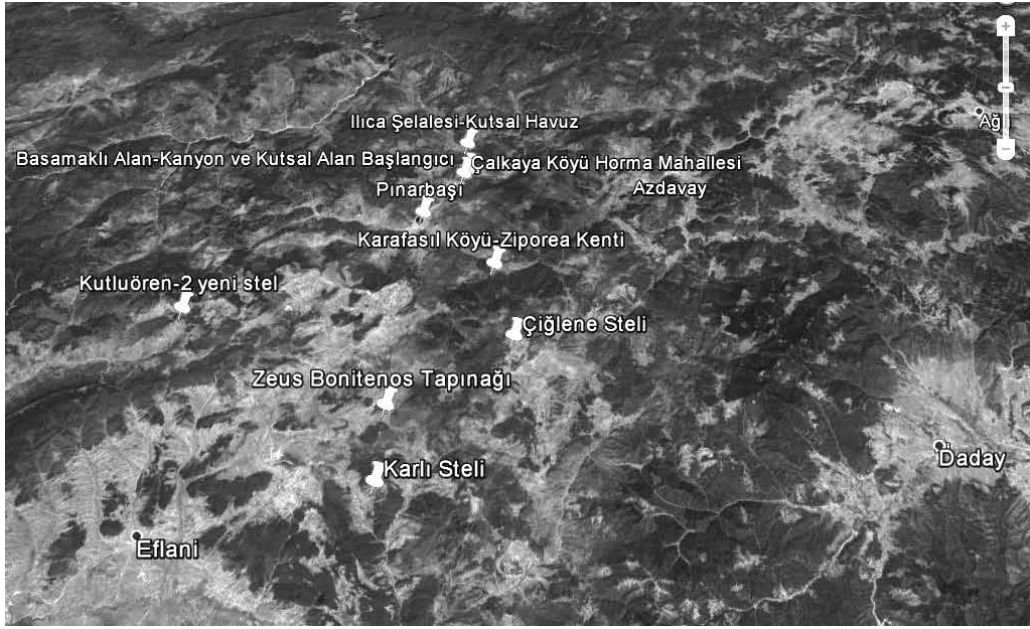
Kybele inancında su kültünün varlığını destekleyecek başka bulgular da bulunmaktadır. Bu bulgulardan ilki yine Paphlagonia Bölgesi içinde Kastamonu kent merkezinde yer alan Şehinşah Kaya Fasadı’nın konumudur. Kent merkezinde Şehinşah olarak bilinen kaya yüzeyindeki bu fasad, kenti ikiye bölerek geçen

Resim 22: Eflani Kutluören Steli.

Resim 23: Eflani Kutluören Steli.

Harita 4: Pınarbaşı Kybele Açık Hava Kutsal Su Kompleksi ve çevresindeki buluntu merkezleri, Google Earth

güney-kuzey doğrultu Karaçomak Deresi'nin hemen kenarında yer almaktadır. Fasad doğuya bakmakta ve 30 m önünden de bu dere geçmektedir.

Diğer bulgumuz ise Çorum'un Ortaköy İlçesi İncesu Köyü içinden geçen Çekerek Irmağı'nın oluşturduğu kanyon içindeki Kybele kabartmasıdır. İncesu Köyü'nden 1 km uzaklıkta yer alan kabartma MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Atalay ve Ertekin 1986: 19-26). Ana tanrıça kabartmasının kanyon içinde yer alması ve suyla olan etkileşimi, Kybele inanışında su kültünün varlığının yanında, Pınarbaşı Su Kutsal Alanı'yla olan düşünsel ve biçimsel benzerliği de akla getirmektedir.

Kutsal alanın tarihlendirilmesi konusunda henüz elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Ancak Ephesos Panayırdağ kutsal alanıyla olan yakın benzerliği ve bu alanın Geç Klasik Dönem'le birlikte kullanılmaya başlaması, bize bir fikir verebilir. Öte yandan hem kutsal alanın yanı başındaki hem de bölgedeki kaya fasadları da tarihlendirme konusunda bir fikir verebilir. Bölgedeki fasadlar Phrygia Bölgesi'ndeki fasadlarla hem yapı hem de işlev açısından aynı görünmektedir. Özellikle de Paphlagonia'daki Şehinşah kaya fasadının birebir örtüştüğü Phrygia'daki Fındık MÖ 550-330 (Berndt-Ersöz 2006: 327, fig. 6-16; Haspels 1971: 527); Kes Kaya MÖ 550-330 (Berndt-Ersöz 2006: 329, fig. 20); Kümbet Asar Kale MÖ 6. yüzyıl ortaları (Berndt-Ersöz 2006: 336, fig. 31) ve Midas Kenti kaya fasadı da MÖ 550 sonrasına tarihlendirilmektedir. Ephesos kutsal alanı ve Phrygia fasad örneklerine bakarak ve bir de bölgedeki steller de göz önüne alınacak olursa Pınarbaşı Açık Hava Kutsal Su Kompleksi için MÖ 5-4. yüzyıl gibi bir tarihlendirme önermek mümkün görünmektedir.

NOTLAR

1. Ahmet Ünal'ın Kastamonu Müzesi'nde karşılaştığı bu Hitit kılıcının buluntu yeri için Pınarbaşı İlçesi'ndeki Buz Mağarası bilgisi verilmiştir. Ancak İngiliz mağara bilimcilerin raporunda ve TAY Projesi internet sayfasında bu bilgi Güvercinlik Köyü Mızrak/Gökdeli Mağarası olarak geçmektedir. [http://tayproject.org/Magara.fm\\$Retrieve?MagaraNo=12765&html=ca ve_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/Magara.fm$Retrieve?MagaraNo=12765&html=ca ve_detail_t.html&layout=web)

2. Şehinşah Kaya Fasadı'nın Phrygia Bölgesi'ndeki en yakın örneği olarak Kümbet Asar Kale örneği verilebilir (Haspels 1971: fig. 99; Sivas 1999: 122-124, l. 88-89; Berndt-Ersöz 2006: 336, fig. 31). Bundan başka olarak, Kilise Mevkii Fasadı, Sivas 1999: 116-119, l. 80-82; Kes Kaya I, Sivas 1999: 119-120, l. 84-85; Berndt-Ersöz 2006: 329, fig. 20; Kes Kaya II, Sivas 1999: 121, l. 86; Midas Kenti I no'lu Anıt, Sivas 1999: 132-133, l. 94-95; Berndt-Ersöz 2006: 337, fig. 32; Fındık, Haspels 1971: 527:1; Berndt-Ersöz 2006: 327, fig. 16.
3. B. Lifshitz in Grazeer Breitrage 2, 1974, 98.
4. Tapınağın günümüzde Eflani İlçesi Gökgöz Köyü'nde bulunan ve Kastamonu Arkeoloji Müzesi'ne taşınan yazıtı için bkz. Marek 1993: 66, kat. Amastris nr. 95; Hirschfeld 1888: nr. 61; Doublet 1889, BCH 1889: 312, nr. 20.
-

KAYNAKÇA

- Herodot 1991. *Herodot Tarihi*. (çev. Muntekim Öktem), Remzi Kitapevi, 3. Basım, İstanbul.
- Plutarch 1894. *Iside et Osiride*. (William W. Goodwin), Press if Jhon Williams and son, Cambridge.
- Strabon 1993. *Antik Anadolu Coğrafyası*. (çev. A. Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Akkemik, Ü., B. Aytuğ ve S. Güzel 2004. "Archaeobotanical and Dendroarchaeological Studies in Ilgarini Cave (Pınarbaşı, Kastamonu, Turkey)", *Turkish Journal Of Agriculture & Forestry* 28: 9-17.
- Akurgal, E. 1955. *Phrygische Kunst*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Akurgal, E. 1961. *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Walter de Gruyter, Berlin.
- Akurgal, E. ve L. Budde 1956. *Vorläufiger Bericht über de Ausgrabungen in Sinop*. TTK no. 14, Ankara.
- Akyüz, U., M. Kolağasıoğlu ve O. A. Şirin 2011. "Samsun İli, Atakum İlçesi, Çakalca (Karacadoğan Höyük) Kurupelit Kurtarma Kazısı 2009", *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu* 19: 117-134.
- Arslan, M. ve M. Metin 2004. "Yeni Bir Kybele Heykeli", *Anatolia* 26: 1-10.
- Barnett, R. D. 1953. "Phrygian rock facades and the Hittite monuments", *Bibliotheca Orientalis* 10/3-4: 78-82.
- Barrinton Atlas 86 D2.
- Belke, K. 1996. *Tabula Imperii Byzantini Band 9, Paphlagonien und Honorias*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Berndt-Ersöz, S. 1998. "Phrygian Rock-Cut Cult Façades: A Study of the Function of the Soalled Shaft Monuments", *Anatolian Studies* 48: 87-112.
- Berndt-Ersöz S. 2006. *Phrygian rock-cut shrines: Structure, function and cult practice*. Brill, Leiden.
- Bittel, K. ve R. Naumann 1965. "Notizen über einige paphlagonische Felsgräber", *Anadolu Araştırmaları (JKF)* 2: 1-84.
- Brixhe, C. 1984. *Essai sur le grec anatolien au début de notre ère*. Presses Universitaires de Nancy, Nancy.
- Çınaroğlu, A. ve E. Genç 2003. "Kastamonu-Kınık 2002 Yılı Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 25/1: 355-366.
- Çınaroğlu, A. ve E. Genç 2004. "2003 Yılı Kastamonu-Kınık Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 26/1: 277-290.
- Çınaroğlu, A. ve E. Çelik 2006. "2004 Yılı Kastamonu-Kınık Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27/1: 7-18.
- Darga, M. 1992. *Hitit Sanatı*. Akbank Yayınları, İstanbul.
- Donceel, R. 1984. "Représentations archaïsantes de femmes assises sur des stèles de la région de Kastamonu", *Homo Religiosus* 1: 81-100.
- Doublet, G. 1889. "Inscriptions de Paphlagonie", *BCH* 13: 293-319.
- Dökü, E. 2008. *Paphlagonia Bölgesi Kaya Mezarları ve Kaya Tapınakları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi.
- Dökü, E., G. Dinç ve F. Şimşek 2010. *Paflagonya heykelleri hakkında notlar*. Ege Yayınları, İstanbul.

- Dönmez, Ş. ve E. E. Naza-Dönmez 2007. "Amasya-Oluz Höyük Kazısı 2007 Dönemi Çalışmaları: İlk Sonuçlar", *Colloquium Anatolicum* VI: 49-74.
- Dönmez, Ş. ve E. E. Naza-Dönmez 2008. "Oluz Höyük Kazısı İkinci Dönem (2008) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar", *Colloquium Anatolicum* VIII: 125-170.
- Dönmez, Ş. 2010. "Oluz Höyük Kazısı Üçüncü Dönem (2009) Çalışmaları: Değerlendirme ve Sonuçlar", *Colloquium Anatolicum* IX: 275-306.
- Dönmez, Ş. 2011. "Oluz Höyük Kazısı Dördüncü Dönem (2010) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar", *Colloquium Anatolicum* X: 103-128.
- Dönmez, Ş. 2012. "Oluz Höyük Kazısı Beşinci Dönem (2011) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar", *Colloquium Anatolicum* XI: 151-178.
- Dönmez, Ş. ve A. Y. Beyazıt 2013. "Oluz Höyük Kazısı Altıncı Dönem (2012) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar", *Colloquium Anatolicum* XII: 165-192.
- Dönmez, Ş. 2014. "Kuzey-Orta Anadolu'da Yeni Bir Arkeolojik Keşif: Oluz Höyük Kubaba (Matar Kubileya) Tapınağı (Kızılırmak Kavsı İçinde Ana Tanrıça İle İlgili Güncel Bulgular)", A. Özfirat (yay.) *Veli Sevin'e Armağan*: 289-304. Ege Yayınları, İstanbul.
- Drakoulis, D. P. 2012. "Regional Transformations And The Settlement Network Of the Coastal Pontic Provinces in The Early Byzantine Period", G. R. Tsetschladze (yay.) *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity*: 79-96. BAR International Series 2432.
- Düring, B. ve C. Glatz 2009. "The Cide Archaeological Project 2009", *Anatolia Archaeolog* 15: 15-16.
- Düring, B. ve C. Glatz 2010. "The Cide Archaeological Project 2009: First Results", *Anatolia Antiqua* 18: 203-213.
- Düring, B. ve C. Glatz 2011. "2009 Cide Arkeoloji Projesi: İlk Sonuçlar", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 28/1: 188-201.
- Düring, B., C. Glatz ve T. Şerifoğlu 2012. "The Cide Archaeological Project 2011: Third Preliminary report", *Anatolia Antiqua* 20: 167-175.
- von Gall, H. 1966. "Die paphlagonischen Felsgräber", *İstMitt* Beih, 1.
- Genç, E. 2008. "Kastamonu-Kınık Kazıları ve Yerleşimin Çevre Kültür Bölgeleri ile İlişkileri", E. Genç ve D. Çelikoğlu (yay.) *Aykut Çınaroğlu'na Armağan*: 105-133, Ekici Form Ofset, Ankara.
- Glatz, C., B. Düring ve T. Şerifoğlu 2010. "The Cide Archaeological Project 2010", *Anatolia Archaeolog* 16: 14-15.
- Glatz, C., B. Düring ve T. Şerifoğlu 2011. "The Cide Archaeological Project 2010: Second Preliminary Report", *Anatolia Antiqua* 19: 279-288.
- Gökoğlu, A. 1952. *Paphlagonia- Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*. Doğrusöz Matbaası, Kastamonu.
- Harris, S. R. 1993. "UEA Speleological Expedition Northern Turkey: August / September 1992", *FACC*: 24-27.
- Haspels, E. 1971. *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*. Princeton University Press.
- Heinzel, E. 1999. "Der Kybelekult und die Dreigötterreliefs aus Ephesos", *ÖJH* 32: 35-43.
- Hirschfeld, G. 1885. *Paphlagonische Felsengräber: ein Beitrag zur Kunstgeschichte Kleinasien*. Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Hirschfeld, G. 1888. "Inchriften aus dem Norden Kleinasien besondes aus Bithynien und Paphlagonien", *SB Berlin* 35: 156-210.
- Hind, G. 1964. "Sites of Ancient Cities to the South of the Black Sea", *SOV. ARK.* 8: 172-187.
- Işık, F. 1989. "Batı Uygarlığının Kökeni – Erken Demir Çağ Doğu- Batı Kültür Sanat İlişkilerinde Anadolu", *Türk Arkeoloji Dergisi*: 1-41.
- Işık, F. 1999. *Doğa Ana Kubaba. Tanrıçaların Ege'de Buluşması*. AKMED Yayınları, İstanbul.
- Jacopi, G. 1936. *Dalla Paflagonia alla Commegene*. Roma.
- Jacopi, G. 1937. *Esplorazioni e studi in Paflagonia e Cappadocia*. Roma.
- Kannenberg, Von K. 1895. "Die Paphlagonischen Felsengräber", *Globus* 67: 120-125.
- Keil, J. 1915. "Denkmaler des Meter-Kultes", *ÖJH* 18: 66-78.
- Keil, J. 1926. "Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos", *ÖJH* 23: 247-300.
- Lafli, E. 2007. "A Roman Rock-Cut Niche at Paphlagonian Hadrianoupolis", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 24/II: 43-66.
- Leonhard, R. 1915. *Paphlagonia: Reisen und Forschungen im Nordlichen Kleinasien*. Walter de Gruyter, Berlin.

- Marek, C. 1986. "Epigraphische Forschungen in Zentral Paphlagonien", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* IV: 273-278.
- Marek, C. 1993. *Stadt, ara und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia*. E. Wasmuth, Tübingen.
- Marek, C. 2004. *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasiens*. Philipp von Zabern, Mainz.
- Matthews, R. 2000. "A long walk in the park: Project Paphlagonia 2000", *Anatolian Archaeology* 6: 19-20.
- Matthews, R. 2004. "Landscapes of terror and control. Imperial impacts in Paphlagonia", *Near Eastern Archaeology* 67: 200-211.
- Naumann, F., 1983. *Die Ikonographie Der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunts*. E. Wasmuth, Tübingen.
- Naumann, R. 1998. *Eski Anadolu Mimarlığı*. TTK, Ankara.
- Özdoğan, A., C. Marro ve A. Tibet 1996. "Kastamonu Yüzey Araştırması 1995", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XIV/II: 303-330.
- Özkaya, V. 1996. "Cybele And The Waterside Shrines, Some Observations on the Phrygian Spring Cult and Its Origin", *Arkeoloji Dergisi* IV: 97-107.
- Özkaya, V. 1997. "The Shaft Monuments and the Taurobolium among the Phrygians", *Anatolian Studies* 47: 89-103.
- Roller, L. A. 1999. *In search of god the mother: the cult of Anatolian Cybele*. University of California Press, Berkeley.
- Roller, L. A. 2004. *Ana Tanrıça'nın İzinde: Anadolu Kybele Kültü*. (çev. Betül Avunç), Alfa Yayınları, İstanbul.
- Ruge, W. ve K. Bittel 1949. "Paphlagonia", *RE* XVIII (4): 2486-2550.
- Saprykin, S. Y. 2009. "The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects", *Mithridates VI and the Pontic Kingdom BSS* 9: 249-276.
- Sevin, V. 1998. "Eski Anadolu Halkları: Mozayiğe Genel Bir Bakış", *Palmet* II: 21-36.
- Sivas, T. T. 1999. *Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Soykal, F. 2002. "Rock-cut sacred areas at Ephesos in the light of new surveys", *AJA* 106: 274-275.
- Soykal-Alanyalı, F. 2004. "Wasser und Baum als Kultobjekte im Felsheiligtum am Panayırdağ", T. Korkut (yay.) *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan Anadolu'da Doğdu, Festschrift für Prof. Dr. Fahri Işık zum 60: 701-709*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Summerer, L. 1999. *Hellenistische Terrakotten Aus Amisos*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Summerer, L. 2014. "Topographies of worship in northern Anatolia", Space, Place and Identity in Northern Anatolia", T. Bekker-Nielsen (yay.) *Geographica Historica*, Band 29: 189-213, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- Şerifoğlu, T., B. Düring ve C. Glatz 2012. "Cide ve Şenpazar 2009- 2010 Yılı Arkeolojik Araştırmaları", *Belleten* 227: 719-747.
- Şerifoğlu, T., B. Düring ve C. Glatz 2013. "Cide Arkeoloji Projesi 2011, Üçüncü ve Son Sezon Sonuçları", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 30/II: 157-168.
- Tuğrul, L. ve N. Fıratlı 1966. "Germenos Phryg Kitabesi", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı* 13-14: 230-235.
- Ünal, A. 1999. "A Hittite Mycenaean Type B Sword From the Vicinity of Kastamonu, Northwestern Turkey", *BMECCJ* XI: 207-226.
- Vassileva, M. 2001. "Further Considerations on the Cult of Kybele", *Anatolian Studies* 51: 51-63.
- Vassileva, M. 2012. "The Rock-Cut Monuments Of Phrygia, Paphlagonia And Thrace: A Comparative Overview", G. R. Tsetschladze (yay.) *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity*: 243-252. BAR International Series 2432.
- Vermasseren, M. J. 1977. *Cybele and Attis: The Myth And The Cult*. Thames & Hudson, London.
- Vermaseren, M. J. 1987. *Corpus Cultus Cybelae Attdisque. I. Vol. Asia Minor*. Brill, Leiden.
- Yaman, T. M. 1935. *Kastamonu Tarihi*, XV. *Asrın Sonuna Kadar*. Kastamonu Abdurrahmanpaşa Lisesi Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul.
- [http://tayproject.org/Magara.fm\\$Retrieve?MagaraNo=12765&html=cave_detail_t.html&layout=web](http://tayproject.org/Magara.fm$Retrieve?MagaraNo=12765&html=cave_detail_t.html&layout=web) <http://www.kdmp.gov.tr>